

**МЕТОД ПРОЕКТІВ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО
СТАВЛЕННЯ ДО НАВКОЛИШНЬОЇ ДІЙСНОСТІ
У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ**

Маршицька Вікторія В'ячеславівна

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії дошкільної освіти і виховання
Інституту проблем виховання НАПН України,
04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9, тел. 044-455-53-38

**МЕТОД ПРОЕКТОВ КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-
ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ К ОКРУЖАЮЩЕЙ
ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ**

Маршицкая Виктория Вячеславовна

кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник
лаборатории дошкольного образования и воспитания
Института проблем воспитания НАПН Украины,
04060, г. Киев, ул. М. Берлинского, 9, тел. 044 -455-53-38

**METHOD PROJECT AS A MEANS OF EDUCATING THE EMOTIONAL AND
VALUABLE ATTITUDE TO REALITY IN OLDER PRESCHOOLER**

Marshytska Viktoria Viacheslavivna

Doctor of Pedagogy, Senior Staff Scientist
at the Laboratory of preschool education and pedagogy
at the Institute of Problems on Education
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.
04060, Kyiv, st.M.Berlynskogo, 9, tel.044-455-53-38

Анотація. У статті розкриваються специфічні особливості використання методу проектів у процесі ознайомлення дітей з навколишнім світом як одного із засобів соціалізації особистості, доцільність застосування різних видів проектів та створення на їх основі програм проектів (на прикладі екологічних проектів).

Ключові слова: соціалізація особистості, метод проекту, емоційно-ціннісне ставлення, діти старшого дошкільного віку.

Аннотация. В статье раскрываются специфические особенности применения метода проектов в процессе ознакомления с окружающей действительностью как одного из средств социализации личности, целесообразность использования разных видов проектов и создания на их основе программ проектов (на примере экологических проектов).

Ключевые слова: социализация личности, метод проектов, эмоционально-ценностное отношение, дети старшего дошкольного возраста.

Annotation. The article reveals specific features of the method of projects in the acquaintance with the reality of children as a means of socialization, the feasibility of different types of projects and create programs based on these projects (for example, environmental projects).

Keywords: socialization, method of projects, emotional and value attitude, children under school age.

Постановка проблеми в загальному вигляді.... Одним із основних завдань сучасної теорії і практики виховання дитини дошкільного віку є вивчення її особистості та усіх факторів, що впливають на її становлення. Соціалізація дитини – процес складний і тривалий. З одного боку, суспільство зацікавлене в тому, щоб дитина прийняла і засвоїла певну систему соціальних і моральних цінностей, ідеали, норми і правила поведінки, стала повноправним членом правової держави. З іншого боку, на формування особистості дитини впливають різноманітні стихійні, спонтанні процеси, що відбуваються в соціумі. Сукупний результат таких цілеспрямованих впливів не завжди передбачуваний і відповідає інтересам суспільства. Таким чином, соціалізація, базуючись на вихованні, у свою чергу виступає визначальним чинником розвитку особистості. Сутність процесу соціалізації залежить від процесу переходу соціальних норм у внутрішнє поле особистості. Виникає необхідність у розкритті реалізації особливостей та специфіки соціалізації дитини дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.... Аналіз соціально-педагогічних досліджень свідчить про зростаючий інтерес учених до проблеми ранньої соціалізації дітей. Так, проблема соціалізації особистості розглядалася з філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних, педагогічних

позицій. Серед зарубіжних учених, які суттєво вплинули на розробку різних аспектів соціалізації, слід назвати Г. Гіддінгса, Е. Дюркгейма, Е. Еріксона, Ч. Кулі, Дж. Міда, Т. Парсонса, Г. Тарда, З. Фрейда та ін. Крім того, розроблено сучасні концепції соціалізації особистості (Н. Голованова, Н. Заверико, І. Зверева, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, А. Мудрик, С. Савченко, С. Харченко); розкрито соціально-психологічні аспекти соціалізації з урахуванням вікових особливостей (А. Р. Аблітарова, В. Абраменкова, К. Альбуханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Кононко, В. Кудрявцев, С. Курінна, О. Леонтєв, В. Мухіна, А. Петровський, Т. Рєпіна, С. Семчук, С. Фера, Д. Фельдштейн); соціально-педагогічні засади соціалізації з урахуванням нової соціокультурної ситуації схарактеризовано у дослідженнях Т. Алексеєнко, О. Безпалько, В. Болгаріної, Т. Василькової, Ю. Василькової, М. Галагузової, І. Зверєвої, А. Капської, Л. Коваль, В. Кузя, С. Литвиненко, Л. Міщик, Л. Новікової, А. Рижанової, І. Рогальської, С. Хлебик, Л. Штефан.

Наукова обґрунтованість дослідження обумовлена покладеними в її основу: концепціями формування особистості дитини (І. Бех, Ш. Амонашвілі, К. Вентцель, Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинський та ін.); сучасними теоріями соціально-педагогічної діяльності (О. Безпалько, Т. Василькова, М. Галагузова, Н. Голованова, Т. Дмитренко, І. Зверєва, А. Капська, А. Рижанова, І. Рогальська, Л. Міщик, А. Мудрик, С. Савченко, С. Харченко та ін.); науковими концептуальними підходами до організації суспільної дошкільної освіти (Л. Артемова, А. Богущ, Н. Гавриш, О. Кононко, В. Кузь, С. Кузьменко, Т. Поніманська, К. Крутій); сучасними підходами щодо організації педагогічного процесу у дошкільному навчальному закладі, зокрема, занурення дітей у різноманітні проблемні ситуації (А. Богущ, Н. Гавриш, Н. Голованова, Т. Поніманська), виховні психологічні ситуації (І. Бех, В. Кузьменко), діалогічне спілкування (А. Арушанова, А. Богущ, Н. Гавриш, С. Кулачківська, С. Ладивір, І. Луценко, Т. Пироженко), інтегрованість подання дітям знань про суспільне довкілля (Н. Гавриш), про світ

людей (Т. Поніманська), проектування соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості (Н. Голованова).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.... Розуміння власного “Я”, свого місця у суспільстві, усвідомлення себе як індивідуальності, а також як учасника соціальних відносин є необхідною умовою становлення особистості дошкільника. Навколишній світ, що оточує дитину, в якому вона народилася, живе і розвивається, охоплює: світ природи (жива і нежива природа); соціальний світ (люди, суспільство, в якому вони соціалізуються, діють, перетворюють соціальний світ у відповідності до власних потреб); соціальну дійсність (конкретні події, факти, взаємовідносини, які характеризують даний період функціонування людського суспільства).

Кожний окремих індивід стає особистістю у процесі соціалізації, тобто, взаємодіючи з навколишнім світом. Уявлення дитини про соціальний світ формуються на основі знань, які виконують різні функції у становленні її соціального досвіду. Знання дитини про довкілля мають бути забарвлені почуттями, нести в собі потенціал, який породжує емоції, оскільки головне призначення таких знань – впливати на формування світогляду, світосприймання і активно-дієвого ставлення до світу природи і людей. Вплив на дитину знань, які виконують емоційну функцію, виявляється в її інтересі до об’єкту, який вивчається, у яскравих експресивних реакціях тощо.

Підходи до визначення змісту знань про навколишній соціальний світ можуть бути різними, однак вони повинні реалізуватися у трьох функціях: інформаційній, емоційній, регулюючій. Стрижнем програми ознайомлення дітей з навколишнім світом має бути поняття “людина”. Усі аспекти соціальної дійсності повинні розглядатися через пізнання дітьми людини, її сутності та діяльності. Це сприятиме вихованню у дітей гордості за приналежність до людського роду, прагнення самим бути носіями загальнолюдських цінностей, перетворювачами і творцями соціального світу.

Діяльність є водночас умовою і засобом активного пізнання дитиною соціального світу. Саме діяльність дає дитині можливість оволодіти знаннями,

виявляти своє ставлення і набувати практичних навичок взаємодії з оточуючим світом. Чимало науковців стверджує, що спільна діяльність дітей – це школа передачі соціального досвіду, формування особистісних якостей, які характеризують дитину як вищу соціальну істоту (Л.Виготський, Н.Гавриш, Н.Голованова, О.Леонт'єв, Г.Костюк, М.Лісіна, Л.Божович, О.Кононко, Т.Поніманська, Т.Піроженко, С.Ладивір та ін.).

Педагоги-практики, реалізуючи завдання ознайомлення дітей з навколишнім світом, зокрема з світом природи, застосовують найрізноманітніші форми й методи. Широкого визнання, зокрема, набув метод проекту як універсальний засіб впливу на інтелектуальну, емоційно-чуттєву та вольову сфери особистості дитини, як шлях розвитку ініціативної, творчої особистості [3; 5].

Формулювання цілей статті... Розкрити специфічні особливості використання методу проектів у процесі ознайомлення дітей з навколишнім світом як одного із засобів соціалізації особистості, доцільність застосування різних видів проектів та створення на їх основі програм проектів (на прикладі екологічних проектів) – ось завдання, вирішенню яких присвячена ця публікація.

Виклад основного матеріалу... Екологічні проекти – один з видів практичних справ дітей, спрямованих на вивчення стану навколишнього середовища, екологізацію поведінки та способу життя дітей і дорослого населення з метою покращання стану, відновлення природи. Для екологічного виховання дошкільників сприятливі такі специфічні особливості методу проектів:

1) інтегрує педагогічний процес з процесом взаємодії дитини з довкіллям, освоєння навколишнього середовища (природного та соціального); вихователь супроводжує дитину в її життєдіяльності, тобто метод проектів виводить педагогічний процес зі стін дошкільного закладу у навколишній світ;

2) відкриває можливість формування власного життєвого досвіду дитини щодо взаємодії з оточуючим світом: дитина навчається основам організації спільної діяльності, вчиться узгоджувати власні дії, інтереси з інтересами та діями інших, відбувається процес соціалізації особистості, що так важливо на перших етапах становлення особистості;

3) враховує дитячі потреби, інтереси, вікові та індивідуальні особливості; актуалізує суб'єктну екологічну позицію дитини, загалом позицію в педагогічному процесі;

4) стимулює потреби у самовираженні, розвитку творчих здібностей, дитячу самостійність;

5) дозволяє доцільно об'єднати зусилля дітей і дорослих (батьків, родини, сусідів, вихователів);

6) дає можливість прогнозувати розвиток особистості.

Проекти мають певну загальну структуру, якої ми дотримувалися у розробці екологічних проектів для дошкільнят: визначення мети проекту та його окремих етапів; розробка проекту – плану діяльності для досягнення поставленої мети; виконання проекту; підведення підсумків виконання проекту та визначення завдань для нових проектів.

Типологія екологічних проектів для старших дошкільників базується на класифікації проектів, запропонованій Є.С.Полат [3]. Враховуючи психологічні та індивідуальні особливості дітей дошкільного віку, використовуються екологічні проекти, різні за домінуючим методом: дослідницькі, творчі, рольово-ігрові; тривалістю здійснення: короткотривалі, середньої тривалості, довготривалі; кількістю учасників: індивідуальні, парні, групові.

Загалом тематика екологічних проектів для дітей дошкільного віку багата й різноманітна, добираючи її важливо виходити з соціальної значущості та результативності щодо виховного впливу і збереження природи. Доцільні такі напрями розробки змісту екологічних проектів дошкільників:

1) духовні скарби природи: естетична своєрідність природи; природні об'єкти – друзі людини; природа – скарбниця знань;

2) екологізація способу життя населення: відповідність характеру споживання сім'ї вимогам ощадливого використання продуктів харчування, води, електроенергії, різних матеріалів тощо; попередження хвороб; шляхи зменшення кількості та видів відходів сім'ї; дотримання екологічно доцільних дій під час відпочинку на природі.

Відповідно до виділених напрямів розроблено тематику екологічних проектів:

1) “Вирости собі друга”, “Абетка природи”, “Тварини моєї сім’ї”, “Прогноз погоди”, “Даруємо радість”, “Книга скарг і пропозицій”, “Альбом моїх друзів”, “Танок квітів”, “Пташина їдальня”, “Компліменти природі”, “Зоопарк у картинках”, “Подарунок другу”, “Вияви співчуття”, “Екологічні знаки”, “Зимовий ярмарок”, “Чомучки”, “Розвідники прикмет”;

2) “Причепури доквілля”, “Бережімо воду”, “Ліхтарик”, “Смачно чи корисно?”, “Лісова аптека”, “Зернятко”, “Будь здоровий!”, “Первоцвіти”, “Березові сльози”, “Будуємо своє місто”, “Двір моєї мрії”, “Врятуємо ліс”, “Рятувальники”, “Кімнатні рослини”.

Наведені екологічні проекти розраховані на виконання вдома чи у дошкільному закладі, мають різну тривалість – від одного тижня до кількох місяців. Поєднання різних видів проектів (за складом учасників, тематикою, терміном реалізації тощо) дає можливість виробляти програми екологічного виховання.

Протягом усього життєвого шляху найближчим мікросоціальним оточенням, що опосередковує і визначає своєрідність життєдіяльності особистості, є сім’я. Спілкування в сім’ї дає змогу дошкільникові виробити власні погляди, норми, настанови, ідеї. Бесіди з батьками, родиною є для дитини важливими засобами пробного застосування власних уявлень і опрацювання майбутніх відносин з доквіллям. Причому важливою є не лише вербальна сторона, а й практична – набуття дитиною вмінь і навичок. Щоб вирости діяльною, активною, дитина потребує постійної справи, можливості створювати щось корисне для себе і для інших.

Діти вчаться у батьків певним способам поведінки, не лише засвоюючи переказані дорослими правила. Готові рецепти поведінки, безумовно, відіграють певну роль у соціальному й емоційному становленні особистості дошкільника, проте провідний вплив здійснюють наявні у взаєминах між батьками реальні зразки і приклади поведінки. Дитина-дошкільник засвоює і апробує ритуали

поведінки. Проте екологічно вихованою дитина не стане тільки завдяки наслідуванню та навіюванню. Адже за такого способу підростаюча особистість не виявляє справжньої активності, а тим більше самостійності.

Незважаючи на те, що сім'я й дитячий садок мають свою специфіку, особливості впливу на дитину, свої виховні засоби, важливо прагнути, щоб виховні впливи, здійснювані цими осередками, взаємодоповнювали один одного, мали однакове спрямування, щоб сформувати у дітей елементи екологічного світорозуміння, розвинути позитивне ціннісне ставлення до природного довкілля, сформувати реалістичні уявлення про об'єкти та явища природи, практичні уміння дбайливого ставлення до її компонентів.

Зазначені положення покладено в основу створення програми проектів "Мій дім", мета якої: 1) формування особистого досвіду ціннісного ставлення до природи у взаємодії сім'ї та дошкільного закладу; 2) залучення батьків до екологічного виховання дошкільників, формування єдиного екологічно виховуючого середовища "дитячий садок – дім (сім'я) дитини".

Програма включає декілька екологічних проектів, згрупованих за такими тематичними блоками: "Екологічна кухня", "Природа в домі", "Екологічна стежина", "Добрі чарівники", "Від Я до Ми" й розрахована на реалізацію протягом року. Цією програмою передбачено не тільки екологічне просвітництво батьків, а й вплив на систему цінностей сім'ї.

Охарактеризуємо кожний з виділених тематичних блоків.

Проекти блоку "Екологічна кухня" актуалізують проблеми здорового способу життя, економного використання продуктів харчування, води, електроенергії, різних матеріалів тощо, шляхи зменшення кількості відходів. У блоку передбачені такі проекти: "Шкідливо чи корисно", "Лікують овочі та фрукти", "Рослини – очисники повітря", "Екологічне маркування", "Екологічно чистий продукт", "Побутова хімія", "Ліхтарик", "Бережімо воду" тощо.

Блок "Природа в домі" присвячений питанням дбайливого ставлення до кімнатних рослин та домашніх тварин, а також духовного спілкування членів сім'ї з об'єктами природи: як часто сім'я буває на природі, чи є це потребою, як

проходить підготовка до виїзду на природу, які улюблені маршрути подорожей; чи є книги про тварин, рослини у домашній бібліотеці; яке місце в історії сім'ї займає природа.

Проекти блоку “Екологічна стежина” демонструють, як учасники реально можуть перетворити кожен пройдений стежину на екологічну. Цей проект передбачає: створення спільними зусиллями еколого-розвивального середовища: засадження квітників, грядок, насадження дерев; розробка маршрутів екологічними стежинами, вироблення елементарних туристських умінь та навичок.

Блок “Добрі чарівники” спрямований на розвиток відчуття спільності з природою: в яких барвах, звуках, словах постає перед нами світ природи; що поєднує нас з природою, чим зворушує вона; що доброго може привнести кожний у природу. Цей тематичний блок передбачає участь у творчих конкурсах, де учасники демонструють свої здібності, вміння та навички у різних видах мистецтва, у творчому перетворенні довкілля.

Проекти блоку “Від Я до Ми” присвячені проблемі взаємин між членами сім'ї, старшим і молодшим поколіннями, між дітьми в дитячому колективі; проблемі психологічного комфорту в родині, у дитячому садку.

Програмою передбачено дотримання вказаних вище тематичних блоків, проте кількість та вибір проектів не обмежується.

Запропоновані проекти не залишили байдужими ні дітей, ні дорослих. Батьки зазначають ініціативність, активність дітей. Особливу увагу привернули проекти блоку “Екологічна кухня”, “Екологічна стежина”, “Добрі чарівники” та “Від Я до Ми”.

Так, працюючи над проектами блоку “Екологічна кухня”, діти почали виявляти інтерес до побутових товарів, продуктів споживання. Разом з батьками вивчали маркування, малювали позначки екологічно безпечної продукції. У кожній сім'ї утворилася своя колекція позначок. Під час обговорення результатів цього проекту члени сімей обмінювалися інформацією, розповідали, яку екологічно безпечну продукцію вони почали використовувати, радилися, як

можна замінити екологічно шкідливий товар на екологічно безпечну продукцію.

Батьки розповідали, що діти почали звертати увагу на упаковку товарів, пропонували шляхи їх вторинного використання (для ігор, для створення різних поробок тощо), діти перестали смітити на вулиці. Батьки відмічали, що діти стали охайнішими, дбайливішими.

На відміну від інших проектів цієї програми, результати впливу яких виявляються з часом, тенденції до змін у повсякденній діяльності після запровадження проекту “Екологічна кухня” помітні майже одразу. Це пояснюється, насамперед, тісним зв’язком цього проекту з реальним життям, об’єкти якого без будь-якої трансформації стають ігровими елементами, а потім – об’єктами шанобливого ставлення.

Проектом “Екологічна стежина” передбачено прокладання стежини поряд з будинком, чи це може бути стежина, якою щоранку дитина йде до дитячого садка, лісова стежина тощо. На ній можуть бути “зелені старожили”: дерева та куші, рідкісні рослини, весела галявина для відпочинку та ігор, місце для художньої праці з природним матеріалом.

Починають роботу над проектом з вибору екологічної стежини та організації прогулянки по ній разом з дітьми. Обов’язковою умовою виконання проекту є передбачення відпочинку дітей на “веселій галявині”. Спостереження за дітьми під час прогулянки дає змогу батькам глибше зрозуміти дітей, з’ясувати та закріпити набутий позитивний досвід спілкування з природою. Зокрема, об’єктом уваги батьків може стати поведінка дітей у природі – уважні чи байдужі вони до мешканців стежини; спокійні чи галасливі; помічають сміття чи ні; чи виявляють готовність прибрати територію; чи знають, як це зробити. Плануючи наступний маршрут стежиною батькам рекомендовано врахувати досвід попереднього.

Проект викликав емоційну піднесеність у дітей, сприяв розвитку естетичного смаку, формуванню елементарних умінь та навичок турботливого та бережливого ставлення до природних об’єктів.

Охарактеризуємо проект тематичного блоку “Від Я до Ми” – “Місце, де я почувуюся щасливим”. Виконуючи цей проект, учасники мають можливість

поміркувати про своє оточення, а також про те, яким би вони хотіли його бачити. Цей проект спрямований на формування почуття спільності, доброзичливості, взаєморозуміння.

Спочатку батьки і діти пригадують місця, де вони відчувають себе щасливими, а потім, місця, де вони були взагалі: в зоопарку, в цирку, в лісі, в ботанічному саду, відпочивали на морі, в селі у бабусі тощо. Потім пригадують, чим найбільше запам'яталося їм це місце: приємними звуками, яскравістю кольорів; тим, що вся сім'я разом, багато друзів, всім весело тощо.

Робота над проектом розпочиналася в колі сім'ї, з організації вечору спогадів. Обов'язковою умовою виконання проекту є вислуховування думок всіх членів сім'ї. Під час виконання проекту з'ясувалося, що більшість батьків, обираючи місце відпочинку не завжди рахується з інтересами дітей. Серед дітей були такі, у яких немає улюблених місць відпочинку і такі, які відчуваються щасливими будь-де, якщо поряд з ними батьки. Улюбленими місцями відпочинку діти називали ігровий майданчик, ліс, цирк, річку.

Учасники проекту мали змогу поділитися враженнями від перебування в улюблених куточках, а також запросити будь-кого туди. Діти переважно хотіли запросити батьків, друзів, улюблену тварину. Вони уважно слухали спогади батьків про їх улюблені місця, про те, чи залишилися вони незмінними до цього часу.

Потім дітям запропонували подумати над тим, що може статися з їхнім улюбленим місцем, від чого воно втратить свою привабливість. Серед факторів, що можуть спричинити зміни, діти називали землетруси, вирубування дерев, недбале, байдуже ставлення людей. Це викликало у дітей почуття смутку, жалю. Разом з батьками діти приходять до висновку, що існує безліч чудових місць, які можуть зазнати негативних змін, коли люди не дбають про довкілля.

Висновки та перспективи подальших пошуків... Запровадження програми екологічних проектів допомогло зменшити "прірву" між вихованням дітей у дитячому садку та вихованням у сім'ї, усвідомити також власну причетність до забруднення та збереження довкілля, особисту значущість у справі його охорони.

Подальшої розробки і вивчення потребують такі потенційні можливості особистості дитини дошкільного віку як: вміння виконувати соціальні ролі та позиції, без яких неможлива взаємодія суспільства й природи, незагрозлива для обох сторін; вміння передбачати наслідки своєї поведінки; здатність до емоційного, морально-етичного переживання спілкування з природою, що дозволяє розглядати екологічне виховання не лише як чинник розвитку, а як один з важливих аспектів соціалізації особистості.

Список джерел:

1. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посібник для вузів / О.Л.Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
2. Маршицька В. Екологічні проекти / Вікторія Маршицька // Дошкільне виховання. – 2001. – №5. – С. 24 – 25.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е.Петров; под ред. Е.С.Полат. – М.: Издательский центр “Академия”, 1999. – 224 с.
4. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ: монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; за заг. ред. О. Рейпольської. – Харків: Друкарня «Мадрид», 2015. – 330 с.
5. Цветкова И.В. Экология для начальной школы. Игры и проекты. Популярное пособие для родителей и педагогов / И.В.Цветкова – Ярославль: Академия развития. – 1997. – 192 с.
6. Ясвин В.А. Психолого-педагогическая коррекция субъективного отношения к природе в процессе экологического образования/ В.А.Ясвин //Вопросы психологии. – 1998. – №4. – С.3-13.